

"האלמנט החמישי": התביעה להכרה בישראל כמדינת העם היהודי

שירי טל-לנדמן¹

הוועידה המדינית הבילטרלית הראשונה שעלו בה לדיון מפורש נושאי הליבה של הסכסוך הישראלי-פלסטיני, בקיץ 2000 בקמפ דייוויד שבארצות הברית, נסתיימה בכישלון מהדהד, וזה במידה רבה הוליד את המאורעות האלימים של האנתפאדה השנייה. עשור בדיוק לאחר הפיאסקו של קמפ-דייוויד נפתח שוב בחגיגות מפוארת (אך גם בספקנות מרובה) המשא ומתן על הסדר הקבע בין ישראל לפלסטינים. אף שהעשור הראשון של המאה העשרים ואחת נפתח ונסגר במעמדים דיפלומטיים היסטוריים ביחסי ישראל והפלסטינים, הוא ייזכר בדפי ההיסטוריה כעשור של סכסוך, ולא כעשור של שלום. אכן, בעשור האחרון של המאה העשרים היה נדמה כי אנחנו צועדים לקראת יישוב הסכסוך, ואילו בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת תפסה את קדמת הבימה גישת ניהול הסכסוך, אשר הציבה כמטרה מרכזית את ניהול הסטטוס קוו באופן שימנע הישנות של התפרצויות אלימות רוויות קרבנות בנפש. הזירה המדינית כאילו קפאה על שמריה: כביכול נקודת הפתיחה של שיחות נתניהו-עבאס בקיץ 2010 זהה כמעט לנקודת הפתיחה לשיחות קמפ דייוויד בין ברק לערפאת עשור קודם לכן.

מה בכל זאת נשתנה בעשור שחלף?

גם אם עשור לאחר פתיחת המשא ומתן על הסדרי הקבע נראה כי הפערים בין עמדות הצדדים עמוקים מכדי גישור, אפשר לראות בוועידת קמפ דייוויד 2000 את קו פרשת המים המסמן את ראשיתן של שתי מגמות חדשות, שהתפתחו לכדי תפניות מהותיות במשא ומתן הישראלי-פלסטיני על סוגיות הליבה של הסכסוך. ראשית, בעשור זה נשבר הקונסנזוס שרווח בציבור הישראלי נגד עצם העלאתן של סוגיות אלה לשולחן המשא ומתן, והתגבשה בו לגיטימציה הולכת וגוברת

שירי טל-לנדמן היא חוקרת במסגרת תכנית ניובאוור לתלמידי תואר שלישי במכון למחקרי ביטחון לאומי

לשיח ציבורי, מדיני וחברתי על אודות חלופות אפשריות ליישוב.² ברוח סיכומו של נביל שעת', חבר הצוות הפלסטיני למשא ומתן בקמפ דייויד, אשר ביקש בעת סיום הפסגה מנשיא ארצות הברית ביל קלינטון "אל תודיע לעולם כי נכשלנו, אלא הכרז כי שברנו טאבואים, התמודדנו עם לב העניין ובזאת נמשיך בעתיד",³ אפשר להגדיר עשור זה בתהליך הישראלי-פלסטיני "פרק של פריצת גבולות השיח".

מגמה זו באה לידי ביטוי בפריחה של מפגשים בערוץ השני של אישי ציבור ישראלים ופלסטינים אשר הצליחה להגיע לסדרת הסכמות בנוגע למערכים מפורטים וכוללים ליישוב הסכסוך (דוגמת מסמך ז'נבה,⁴ יזמת איילון-נוסייבה מ-2002 ומסמכים שעסקו בתכנון מתווים ליישוב סוגיות מחלוקת מסוימות, כגון עבודת קבוצת AIX על הסוגיות הכלכליות בסכסוך הישראלי-פלסטיני); מגמת עלייה יציבה למדי בתמיכת הציבור הישראלי בפשרות בהיבטים מרכזיים של סוגיות הליבה, הניכרת בסקרי דעת הקהל מאז עלייתן לסדר היום הציבורי בקיץ 2000;⁵ ודיון ציבורי ותקשורתי ער, ואפילו ראשיתו של דיון מדיני פורמלי, המבחין בין חשיבותם של רבדים שונים בתוך הסוגיות הטעונות, ומבקש לזקק מתוכן את האינטרסים המהותיים ואת "הקווים האדומים האמיתיים" של ישראל.

שנית, בעשור זה החלה להסתמן התפתחות משמעותית נוספת בעניין השיח על סוגיות הליבה בסכסוך, אשר לקראת סיומו תפסה את מרכז הבימה הציבורית והפוליטית: עליית מעמדה של סוגיית ליבה חמישית על פני ארבע הסוגיות המרכזיות שעמדו על שולחנם של הנושאים והנוטנים בשנת 2000 (גבולות והתנחלויות, ירושלים, פליטים וביטחון) היא סוגיית ההכרה בישראל כמדינת העם היהודי. עם פתיחת סבב השיחות המדיניות של קיץ 2010 סוגיה זו אף זכתה למעמד בכורה בחשיבותה בסדר היום שהציג נתניהו לתהליך. מפאת השפעתה הצפויה של סוגיה זו על עתיד תהליך השלום, אתמקד במאמר הנוכחי בניחותה.

"האלמנט החמישי": התביעה להכרה בישראל כמדינת העם היהודי – אמצעי או מטרה?

ערב ראש השנה תשע"א התייחס ראש הממשלה בנימין נתניהו בברכתו לעם ישראל, לתהליך השלום עם הפלסטינים שזה אך הושק בושינגטון:

ואנחנו עומדים על כך שכל הסדר בינינו לבין הפלסטינים יושבת על שני עקרונות, הביטחון וההכרה, בין שאר האינטרסים החשובים והלאומיים שיש לנו. ביטחון משום ששום שלום לא יחזיק מעמד ללא עוגנים חזקים של סידורי ביטחון ממשיים בשטח [...] והדבר השני הוא כמובן ההכרה במדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי. אנו מתבקשים להכיר במדינה הפלסטינית וראוי וטבעי שנדרוש מהצד השני להכיר במדינה היהודית, מדינתו של עם ישראל. ההבנה העמוקה והאמונה בזכותנו לחיות כאן בארץ הזאת, ארץ מולדתנו, ארץ אבותינו היא חיונית להתמודדותנו עם אתגרי השנה הבאה, עם

אתגרי העשור הבא, עם אתגרי העתיד בכלל. אין מאבק צודק יותר ממאבקנו לשוב אל מולדתנו ולבנות בה את חיינו כאומה חופשית וריבונית. אין ולא ניתן שיהיה, שום סימן שאלה – לא על זכותנו, לא על צדקת דרכנו ולא על קיומנו כעם חופשי בארצנו.⁶

זוהי אינה הפעם הראשונה שנתניהו מציב את התביעה להכרה במדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי כאחד משני עמודי התווך ההכרחיים להסדר הקבע עם הפלסטינים (מלבד היענות לצורכי הביטחון של ישראל). תביעה זו נעשתה מוטיב עיקרי ברבות מן הכותרות שממשלת נתניהו מייצרת מאז הקמתה,⁷ ולדרישה המרכזית של נתניהו בנאומיו המדיניים מאז כניסתו לתפקיד ראש הממשלה: כך בנאום בר אילן ביוני 2009, וכך בנאומו בפני המועצה ליחסי החוץ בניו יורק, ב־8 ביולי 2010. בעבר הציג נתניהו תביעה זו לא רק כסעיף הכרחי בהסדר הקבע עם הפלסטינים, אלא אף כתנאי לעצם חידוש התהליך המדיני.⁸ יתר על כן, סירובם של הפלסטינים להיענות לתביעה זו הוגדר בכמה מנאומי נתניהו "שורש הסכסוך", וכך הוא מוגדר גם באתר הרשמי של משרד החוץ.⁹ במדיניות זו העלה נתניהו למעשה את סוגיית ההכרה לדרגת "האלמנט החמישי" בדיונים על הסדרי הקבע, רכיב נוסף מלבד ארבעת היסודות המרכזיים שהתמקד בהם המשא ומתן עד כה, ויתרה מכך – הקנה לסוגיה זו מעמד בכורה על פני האחרות.

נתניהו אינו הראשון להתייחס לסוגיית ההכרה ההדדית כרכיב הכרחי בתהליך המדיני בין ישראל למדינות ערב, ורכיב כזה נכלל גם בהסדרים המדיניים הקודמים שישראל חתומה עליהם. עם זאת, העשור הראשון מאז ועידת קמפ דייוויד 2000 הביא עמו התפתחות בהתייחסות ההנהגה הישראלית לסוגיה זו, בשני צירי שינוי. הציר האחד, עליית מדרגה באופייה ובתכניה של ההכרה הנתבעת על ידי ישראל; והציר האחר, שנתניהו הביא אותו לשיא – עליית מדרגה בחשיבות המיוחדת לסוגיה זו, עד כדי הצבתה כאחת מסוגיות הליבה החשובות ביותר על שולחן המשא ומתן.

לתביעה להכרה בין צדדים בתהליך יישוב סכסוך מדיני עשויות להיות כמה משמעויות או "דרגות", המשתקפות במידה רבה במשפט הסיכום המצוטט לעיל מברכת ראש השנה תשע"א של נתניהו: "[...] אין ולא ניתן שיהיה, שום סימן שאלה – לא על זכותנו, לא על צדקת דרכנו ולא על קיומנו כעם חופשי בארצנו". עד לעשור האחרון תבעה ישראל הכרה מצד הפלסטינים בהתאמה לרמה הראשונית, שהיא גם הנוסח המקובל בתהליכים דיפלומטיים בזירה הבינלאומית (בעיקר בעת הקמת מדינות חדשות): ההכרה בעובדת קיומו של השותף להסכם כישות מדינית ריבונית ובזכותו להמשיך ולהתקיים בביטחון ובשלום בגבולותיו המוסכמים. הכרה מסוג זה נדרשה ונכללה הן בהסכמי השלום בין ישראל ובין מצרים וירדן¹⁰ והן בתהליך אוסלו בין ישראל לפלסטינים, במכתבי הכרה הדדית

שהחליפו ביניהם ראש הממשלה רבין וראש אש"ף ערפאת לקראת החתימה על הצהרת העקרונות בווינגטון בספטמבר 1993 ובהצהרה עצמה.¹¹ הדרגה הבאה ברמתה בתביעה להכרה הדדית בין ניצים לשעבר אינה מסתפקת בהכרה בעצם קיומן של הישויות המדיניות דה־פקטו, אלא חותרת להצהרה על הכרה בקיומן דה־יורה: הכרה בזכויות שקיומן המדיני מושתת עליהן, ובפרט הזכות של כל מדינה להגדרה עצמית ריבונית על בסיס זהות קולקטיבית לאומית. הצהרה שכזו משקפת את הפער בין הכרה בקיום המדינה ובין השלמה עם קיומה. בהקשר הישראלי-פלסטיני מתורגם סוג זה של הכרה להצהרה המכריזה על הכרה בהיותם של הפלסטינים והיהודים קבוצות לאומיות, ולכן בעלות זכות להגדרה עצמית מדינית.

לבסוף, הרמה ה"גבוהה" ביותר של התביעה להכרה הדדית היא התביעה להכרה בצדק – או צדקת הדרך: התביעה להכרזת היריבים על הכרתם בצדקת שאיפתו של יריבם לממש את זכויותיו באופן שמימשם היסטורית, גם אם הביא תהליך זה לפגיעה בזכויותיו של היריב. בהקשר הישראלי-פלסטיני משמעות סוג זה של תביעה להכרה היא דרישה מהצד הפלסטיני להכיר לא רק בזכות העם היהודי לבית לאומי אלא גם בזכותו להקים את מדינתו כמדינה יהודית באופייה, בארץ ישראל. רמה זו של הכרה היא הקשה ביותר להסכמה מאחר שהיא מחייבת ויתור של הצדדים על הנרטיב המרכזי שהניע את הסכסוך. המשמעות של תביעה כזו היא דרישה מן הפלסטינים לוותר על הטענה העומדת בבסיס זהותם הלאומית ומאבקם ההיסטורי – כי הקמת מדינת היהודים חוללה עוול לתושביה הפלסטינים של הארץ, אם נאלצו לעזוב את בתיהם, אם נותרו כמיעוט לאומי בתוך שטחי ישראל היהודית ואם נכפפו מאוחר יותר לשליטה ישראלית כתושבי יהודה, שומרון ועזה.

עליית המדרגה לתביעות מן הסוג השני והשלישי הופיעה לראשונה כחלק מהתהליך המדיני הישראלי-פלסטיני רק בשנת 2003, כאשר הוצגה כסעיף בהערות התגובה של ממשלת שרון למפת הדרכים שהציג ממשל בוש,¹² ולאחר מכן הודגשה ביתר שאת על ידי משלחת אולמרט-לבני בשיחות להתוויית תוכני הצהרת אנאפוליס, שפתחה את סבב שיחות השלום הישראליות-פלסטיניות ב-2007. החידוש הבולט במדיניות נתניהו לעומת קודמיו בתהליך המדיני הוא בתביעתו לכלול תביעה זו כתנאי הכרחי ומחייב במשא ומתן. ארחיב כעת בניתוח המניעים למדיניות זו, באפשרויות לשילובה בשלבים השונים של המשא ומתן הישראלי-פלסטיני ובחלופות להתגמשות בה, אשר גם נתניהו כבר החל להתכנס אליהן בהצהרותיו.

מדוע נתניהו מתעקש על ההכרה הסמלית בישראל כמדינת העם היהודי, כרכיב הכרחי בתהליך השלום? שני ההסברים הרווחים למדיניות שמציג נתניהו מגדירים

את תביעתו להכרה כאמצעי טקטי להשגת מטרות אחרות. הפרשנים הפוליטיים נוטים להיאחזו בסברה כי נתניהו אינו מעוניין בחידוש התהליך המדיני, ומשתמש בתביעת ההכרה כאמצעי טקטי להכשלת הכניסה למשא ומתן על הסדר קבע, ואף כאמצעי שיסייע בידו לאשש את פרדיגמת ה"אין פרטנר", תוך כדי הטלת האשמה בכישלון על הצד הפלסטיני. אם פרשנות זו נכונה, הרי שהצלחת הטקטיקה בהשגת יעדיה מוטלת בספק: אמנם הפלסטינים הבהירו כי תביעה כזו היא בבחינת "בלתי מתקבלת על הדעת" עבורם, ובכך היא אכן מכשול בפני קידום המשא ומתן, אולם להבדיל מציפיות נתניהו, היא לא זכתה לגיבוי מספק מצד ידידותיה של ישראל (גיבוי הכרחי לצורך הטלת האשם על כישלון התהליך על הפלסטינים). לכך שתי סיבות: ראשית, היעדרם של תקדימים לדרישה להכרה באופייה האידיאולוגי של מדינה, בהליכים הדיפלומטיים המקובלים להכרה בריבונותן של ישויות מדיניות, ובכלל זה היעדר תקדים כזה בהסכמי השלום הקודמים שישראל חתומה עליהם (כאמור, בהסכמים עם ירדן ומצרים וכן בהסכם העקרונות ישראל-אש"ף, התביעה להכרה מסתכמת ברמת "ההכרה בזכות לקיום" של הישויות החתומות). שנית, הדאגה שמעוררות השלכותיה של הצהרה כזו בקרב עמי העולם בנוגע לזכויותיהם של מיעוטים לא יהודיים בישראל; ולראיה – במסמך "אסטרטגיות מדיניות החוץ של ארצות הברית" שפורסם ביוני 2010 הדגיש ממשל אובמה: "ארצות הברית חותרת לשתי מדינות שיחיו זו לצד זו, מדינת ישראל, עם ביטחון אמתי, קבלה וזכויות לכל הישראלים, ולצדה מדינה פלסטינית עצמאית ובת קיום על רצף טריטוריאלי [...]"¹³, הגדרה שיש בה נסיגה ממחויבותו המוצהרת של אובמה ושל קודמיו בבית הלבן לישראל כמדינה יהודית. לדוגמה, רק באפריל 2009 צוטט שליח אובמה למזרח התיכון ג'ורג' מיטשל בפגישתו עם שר החוץ ליברמן אומר:

I reiterated to the foreign minister that U.S. policy favors, with respect to the Israeli-Palestinian conflict, a two-state solution which will have a Palestinian state living in peace alongside the Jewish state of Israel¹⁴.

כלומר בפועל נראה כי במקום לחזק את צדקת עמדתו של נתניהו בתהליך, הלכה למעשה הביאה התביעה להכיר בישראל כמדינה יהודית לערעור המחויבות המוצהרת לעיקרון זה גם בקרב ידידותיה. בעקבות מחיר זה, וכן מתוך הנחה כי ישראל כן מעוניינת לקדם את תהליך השלום, אפשר להניח כי ההתעקשות על התביעה נובעת ממניעים מהותיים יותר מאשר ניסיון להביא לדחייה (זמנית) בתהליך המדיני.

הסבר שני להתעקשות נתניהו על התביעה להכרה סמלית של הפלסטינים בצביונה הלאומי של ישראל הוא ההסבר המוצהר שראש הממשלה מספק בנאומיו הפומביים, אשר לפיו קיים קשר ישיר בין הכרה סמלית זו ובין שלוש סוגיות

מחלוקת מרכזיות ומוחשיות מאוד אשר הסדר הקבע יידרש להן ואשר נתפסות בעיניי ישראל כאיומים ממשיים על עצם קיומה: סוגיית זכות השיבה של הפליטים הפלסטינים (שמימושה מאיים על הרוב הדמוגרפי היהודי במדינה), סוגיית מעמדם וזכויותיהם הקיבוציות של הפלסטינים אזרחי ישראל (אשר נתניהו מביע חשש מכך שיהיה כרוך בעתיד בתביעות לאוטונומיה והיפרדות פורמאלית מן המדינה) וסוגיית ההכרזה על קץ הסכסוך וסיום כל התביעות (אשר מכילה את שתי הסוגיות הקודמות ואשר הייתה תביעת יסוד של ישראל בנוגע להסדר הקבע מאז ראשית תהליך השלום הישראלי-ערבי). לטענתו, הכרה רשמית של הפלסטינים בצביונה היהודי של המדינה תסתום את הגולל על איומים פוטנציאליים אלה.

גם נימוק זה לתביעה להכרה סמלית רואה בעצם הענקת ההכרה אמצעי בלבד להשגת תכלית תועלתנית הנגזרת ממנו: השפעה על טבעם של ההסדרים ליישוב סוגיות הליבה, אולם נראה כי גם בנוגע להסבר זה לתביעה להכרה, האמצעי לא בהכרח משרת את תכליתו. מצד אחד משום שממימוש האמצעי לא בהכרח נגזרת השגתה של המטרה: גם אם תקבל הרשות הפלסטינית את התביעה להכרה סימבולית בישראל כמדינה יהודית, אין בעצם הכרה זו אסמכתה לביטול תביעות בנוגע לנושאים אחרים, ובוודאי היא אינה מחייבת את הנהגת הפלסטינים אזרחי ישראל. מצד אחר גם ההפך הוא הנכון: אפשר לממש את המטרה התועלתנית גם ללא תמיכת ה"אמצעי" הסמלי, כלומר אין כל צורך בהכרה סמלית בישראל כמדינה יהודית כדי להתדיין על יישוב סוגיות הליבה המדוברות במגבלות קווים אדומים מוגדרים היטב בהתאם לאינטרסים של ישראל, ותוך כדי דרישה לשילוב הצהרה מחייבת לסיום כל התביעות, בכל הסכם שיתקבל. בעצם טענת נתניהו לקיום תלות בין הכרה סמלית אפרוירית בצביונה היהודי של ישראל ובין ההסדרים ליישוב סוגיות הליבה האחרות מוטלת בספק.

בשל הפקפוק ביתרונה של התביעה להכרה מצד הפלסטינים בצביונה היהודי של ישראל כאמצעי להשגת שתי התכליות התועלתניות שהוצגו, יוצע כעת מניע שלישי אפשרי, ונדון פחות, להתעקשות הממשלה על תביעה זו. מניע זה הוא המניע האידיאולוגי-ערכי, הרואה בתביעה להכרה מטרה אסטרטגית בפני עצמה, בחזקת הכרה לשם הכרה. מפרספקטיבה זו, התביעה להכרת הפלסטינים באופייה הלאומי של ישראל נובעת משאיפת מחנה הימין האידיאולוגי בישראל לחולל שינוי מהותי בתכנים העיקריים שיעלו על שולחן המשא ומתן על הסדר הקבע, ובפרט להוספת נדבך משא ומתן על הנרטיב ההיסטורי של הסכסוך אל סדר היום הקיים.

הכללת סוגיית הנרטיב ההיסטורי כנדבך מרכזי בתהליך המדיני היא בבחינת שינוי של ממש בקו שנקטה ישראל מאז החל התהליך המדיני בשיחות אוסלו. מראשית התהליך הכתיבה ישראל תפיסה המבקשת להימנע מעיסוק בעוולות

העבר ובתפיסות שורשי הסכסוך כחלק מן המשא ומתן, ואף הפעילה לחצים כבדים למיקוד נושאי המשא ומתן במקסום האינטרסים העכשוויים של הצדדים והפסקת האלימות, גישה המכונה "משא ומתן עם הפנים קדימה" (Forward-Looking¹⁵ Negotiations). גישה זו זכתה בדיעבד לביקורת רבה מצד חוקרי התהליך, ואף הוצגה כאחד הגורמים המרכזיים לכישלון, בטענה כי היה בה ניצול של עצמתה היחסית של ישראל במשא ומתן כדי להכתיב סדר יום המתעלם מן הצורך של הפלסטינים ליישב את עוולות הסכסוך במסגרתו. אכן, מבחינת האינטרס של ישראל ישנו יתרון גדול במיקוד הדיונים בחלוקת הנכסים הגשמיים (בעיקר טריטוריאליים וסמכויות שלטוניות) בין הצדדים בהתבסס על המצב הקיים מאז 1967, ובהימנעות מפתיחת סוגיית "האסון הפלסטיני של 1948" ("הנכבה"), אשר משמעותה דיון על עצם הלגיטימציה של הקמת מדינה יהודית, על גורלם של הפלסטינים שהתגוררו בשטח לפני פריצתה, ועל ההתייחסות דווקא לקווי שביתת הנשק – "הקו הירוק" – כנקודת המוצא לחלוקת השטח. על רקע זה, תביעת הימין הישראלי להעלות את נושא ההכרה בזכויות הלאומיות כרכיבים במשא ומתן היא בבחינת חידוש רב-משמעות ורב-השלכות, אשר פותח פתח לתביעות דומות מצד הפלסטינים, לבוא בדרישות בעניין הכרת ישראל ברכיבי-יסוד בנרטיב הפלסטיני של הסכסוך.

מדוע אפוא עולה התביעה לפתיחת "תיק הצדק" מתוך שורות הימין? לפי עדויות מן השיח במחנה הימין, תהליך הפקת הלקחים מן המשא ומתן המדיני עד כה הביא את המחנה הזה למסקנות שונות בתכלית מן הנטען לעיל. בפרט, מחנה הימין מציע פרשנות הפוכה לאסימטריה שאפיינה את התהליך והביאה (בין גורמים אחרים) לכישלון המשא ומתן: לגישתו, לא עצמתה של ישראל – שהכתיבה סדר יום "נוח", העונה לצורכי ישראל בלבד – היא השגיאה בתהליך המדיני הישראלי-פלסטיני, אלא דווקא חולשתה של ישראל, בהתבצרותה במקח תגרני כמעט על הנכסים החומריים השנויים במחלוקת, במקום להציג עמדה נחושה ובוטחת על אודות זכויותיה הלאומיות הצודקות והמוסריות בארץ ישראל, כחלק מן השיח על שולחן הדיונים.

כך למשל בכינוס רב-משתתפים שנערך בכנסת ב-25 במאי 2009 – בשם "אלטרנטיבות לתפיסת שתי המדינות" – הגדירה יוזמת הכינוס, חברת הכנסת ציפי חוטובלי מן הליכוד את המסר המרכזי שלו:

עלינו לחזור חזרה לדבר בשפת הזכויות. סוכני תודעה שחקו את הדיבור על זכותנו לקיום בארץ ובירושלים. אם נדבר בטיעונים אחרים ולא נענה לפלסטינים בשפת הזכויות, זכותנו המוסרית על הארץ, נפסיד [...] הטיעון המוסרי צריך לעמוד בבסיס השיח. אנחנו צריכים לדבר בשם המוסר היהודי המחובר לשורשים שלנו, ולהיסטוריה שלנו [...] תורנו להיכנס לקונסנסוס.¹⁶

באותו כינוס חזר משה יעלון, השר לעניינים אסטרטגיים והמשנה לראש הממשלה בממשלת נתניהו, על התביעה לחזור לשיח הזכויות:

תהליך אוסלו העצים את האסימטריה לטובת הפלסטינים ולרעת ישראל: תביעת הפלסטינים לזכות על הארץ, לעומת תביעה ישראלית לביטחון. תביעת הפלסטינים לזכות לחיות בכל מקום, והיעדר תביעה מקבילה לישראלים. זו מוסכמה שחייבת להישבר.¹⁷

כך גם שר ההסברה יולי אדלשטיין: "הנחת היסוד היא שארץ-ישראל שייכת לעם ישראל – ומכאן אני מוכן לדון איך מתפשרים למול המציאות. אבל אנחנו חייבים להתחיל מהנחת-יסוד כזו, כנקודת המוצא לדיבור שלנו".¹⁸

גם נתניהו עצמו העלה את התביעה להכרת הפלסטינים בישראל כמדינה יהודית בעלת זכויות היסטוריות עוד לפני כניסתו לתפקיד ראש הממשלה בפעם השנייה. לדוגמה, ב-2007, בהיותו ראש האופוזיציה, הציג בריאיון עמו את התפיסה כי הכרת הפלסטינים בישראל כמדינה יהודית, שתלווה בצעדים סמליים כמו שינוי התכנים בספרים ללימוד ההיסטוריה ברשות הפלסטינית, היא תנאי לפתיחה במשא ומתן,¹⁹ עדות לכך שתביעה זו אינה רק בחזקת אמצעי שגויס על-ידו בעת האחרונה, במעמדו כראש הממשלה, כטקטיקה להדיפת לחצים לקידום התהליך המדיני.

אישוש נוסף לטענה כי התביעה להכרת הפלסטינים ביהדותה של ישראל נובע משינוי מהותי בתפיסה של התכנים הנדרשים למשא ומתן על הסדר הקבע, אפשר למצוא בהצעת החוק שהוגשה לאשרור הכנסת בסוף יולי 2010, ביזמת חבר הכנסת נסים זאב מ"ס, בשם "הצעת חוק יישום 'תרבות של שלום' כבסיס למשא ומתן במסגרת תהליך השלום עם הפלסטינים וארצות ערב". עשרת חברי הכנסת החתומים על ההצעה דורשים: "במסגרת משא ומתן על אמנה או הסכם עם מדינה, גוף או רשות, שעניינם הסדר מדיני בשטח, תכלול הממשלה התחייבות הצד השני ליישם בחקיקה את עקרונות תרבות של שלום". עקרונות אלה מוגדרים בהצעה "הנורמות האלה כוללת ערכים מוסריים ומשפטיים אוניברסליים המקובלים על כל חברה ולאום, בתיאום עם הערכים הייחודיים שלהם". אחד הנימוקים לצורך בהצעת החוק הוא "בשנים האחרונות אנו גם עדים לניסיונות לשלילת הלגיטימציה של מדינת ישראל כמדינה יהודית. כל יוזמת שלום אשר איננה מכינה תשתית לכבוד הדדי והבנה בסיסית של ערכי התרבות של כל צד על יד הצד השני נדונה לכישלון",²⁰ כלומר מטרת ההצעה היא לעגן בחוק את התביעה להכרה בערכי הציונות, כסעיף בהסדר הקבע עם כל אחת ממדינות ערב.

סביר כי התביעה להכרה במדינת ישראל כמדינת הלאום היהודי כחלק מתהליך השלום הישראלי-פלסטיני נגזרת משילוב בין שלושת המניעים שנדונו, ואינה תוצר של אינטרס יחיד.²¹ יחד עם זאת, נראה כי גם אם הלכה למעשה תשמש התביעה להכרה כאמצעי טקטי להשגת יעדים אחרים בתהליך המדיני, הרי שביסודה

היא משקפת שינוי ממשי ומהותי במשמעות שמייחסת ההנהגה הישראלית למשא ומתן הישראלי-פלסטיני בכללותו: זהו אינו רק משא ומתן על חלוקה של הנכסים המוחשיים בין הצדדים ותחרות על גודל הפשרה שיסכימו לה, אלא הידיינות על ערכי יסוד בזהותם, ובראש ובראשונה על זכותו של העם היהודי על מולדתו ההיסטורית. מנקודת מבט כזו, ההצהרה על הכרת השחקנים המעורבים בסכסוך בזכות זו, משדרת לציבור הישראלי, לפלסטינים ולקהילה הבינלאומית כולה מסר הגורס כי גם נכונות להתפשר בסוגיות המוחשיות, בראשן הריבונות על יהודה ושומרון ועל ירושלים, אין משמעותה ויתור על הערך היסודי אותו הן מסמלות. יתרה מכך – התהליך המדיני עשוי לשמש כמכשיר לחיזוק המחויבות לערך זה והלגיטימציה הבינלאומית שלו. נראה כי ממשלת ישראל יכולה להניח כי תביעתה להעברת מסר מעין זה במסגרת התהליך המדיני תזכה לתמיכה רחבה בקרב הציבור היהודי בישראל, ולכן היא אינה חוששת להמשיך ולהתעקש על כך, גם במחיר סיכון המשך המשא ומתן. בחתירת ישראל למטרה זו במהלך העשור האחרון, הוצע להביא את התביעה להכרה לידי מימוש באחד משני מעמדים: כהצהרה מקדימה טרם הכניסה למשא ומתן הרשמי, או כסוגיה למשא ומתן על הסדר הקבע.

1. **הצהרה מוקדמת** היא אחד האמצעים ליצירת אווירה חיובית בפתיחתו של משא ומתן ולקביעת העקרונות שינחו אותו, בלי להתחייב לתוצאות ההסכם הסופי בנקודות השנויות במחלוקת. ההצהרה המשותפת שניסחו הצדדים בוועידת אנאפוליס ב-2007 היא דוגמה למהלך כזה, שביקש להדגיש את המכנה המשותף ביניהם לקראת פתיחת המשא ומתן. ההצהרה כזו צריכה לענות על כמה תנאים מאפיינים: היא חייבת להיות הדדית ומוסכמת, מוצהרת בפומבי וברורה, ויותר מכל זאת – חשוב שתהא ממוקמת בנקודת שיווי משקל בין חדשנות (כלומר הצגת חידוש בנוגע להצהרות קודמות ולשיח המדיני הקיים, שלא תהא טריביאלית) ובין יישומיות, כלומר אל לה לאיים על העמדות, על האינטרסים או על הנרטיבים המכוננים של השותפים למשא ומתן או להגביל את האפשרויות למשא ומתן על הסוגיות השנויות במחלוקת.²²

אם לשפוט לפי עקרונות אלה, ישנה הצדקה בפנייתו של נתניהו להכרה באופיין הלאומי של שתי המדינות, כשלב הבא המתבקש במערכת היחסים המתפתחת בין ישראל לפלסטינים. מערכת יחסים זו התקדמה כבר דרך משמעותית הן בשיח המדיני והן בשיח הציבורי בעשורים האחרונים: מנקודת מוצא של סירוב לכל סוג של יחסים עם ישראל (שלושת הלאומים של ועידת חרטום 1967), דרך אימוצה הרשמי של תכנית האו"ם לחלוקת הארץ לשתי מדינות, כבסיס להצהרת העצמאות של הפלסטינים בפסגת אלג'יר של

המועצה הלאומית הפלסטינית ב-1988, המשך בהצהרת העקרונות המשותפת בווינגטון ב-1993 – שהכריזה על "הכרה הדדית בזכויותיהם הלגיטימיות והפוליטיות (של הצדדים)",²³ עד הכרזת אנאפוליס 2007 – אשר כללה התחייבות מפורשת של שני הצדדים לעיקרון של שתי מדינות "המתקיימות זו לצד זו בשלום ובביטחון".²⁴ כלומר מן הצד הפלסטיני, ההכרה בעובדת קיומה של ישראל היא כבר הכרה מבוססת ומושרשת בהתחייבויות והצהרות רבות, ואף אומצה רשמית על ידי מדינות הליגה הערבית כולן ב"זמנת השלום הערבית" מ-2002. מכאן שהשלב המתבקש הבא לצורך סיפוק "חידוש" הוא הכרה בזכויות שקיומה מבוסס עליהן, כלומר הכרה בהיותה מדינת הלאום של העם היהודי.

נתניהו צודק גם בטענתו כי ההתקדמות במערכת היחסים אינה סימטרית או הדדית לחלוטין: ישראל לא זו בלבד שהציגה תהליך התפתחות דומה במשך השנים אלא שהיא אף התקדמה צעד אחד רחוק יותר מן הצד הפלסטיני בנכונותה להכיר בעם הפלסטיני כבעל זכות למדינת לאום משלו. כך הוא צוטט בנאומו בכנסת ביום ב' 12 בספטמבר 2010 (יומיים לפני פתיחת שיחות שארם א-שייח'): "כפי שישראל הכירה בזכות הפלסטינים למדינה, כך עליהם להכיר בה כמדינת הלאום של העם היהודי",²⁵ כלומר שני הצדדים כבר עברו את משוכת ההכרה הפומבית בצורך בחלוקת הארץ לשתי מדינות, אך רק ישראל עשתה צעדים ראשונים לקראת הכרה אידיאולוגית בזכותם של הפלסטינים למדינה בחלק מן הארץ או בנוסחה "שתי מדינות לשני עמים". עם זאת, מכיוון שבשלב זה של התהליך הפלסטינים אינם יכולים להרשות לעצמם היענות לתביעה כזו מצד ישראל, יש צורך לחפש נוסח ביניים קביל להצהרה מקדימה כזו, אשר לא יחצה את נקודת שיווי המשקל בין סיפוק חידוש והתקדמות מנקודת המוצא הנוכחית ובין איום על יעדיהם המכוננים במשא ומתן.

עיקרון ראשון להתוויית נוסח קביל כזה יהיה הסתפקות בדרגה השנייה של ההכרה – ההכרה בזכות וויתור על התביעה להכרה ברמה הגבוהה יותר – אופייה היהודי של ישראל, השוללת את הזכויות הפלסטיניות מיסודן. גם נתניהו הבין כי אם מטרתו היא אכן השגת הסכמה עם הפלסטינים בסוגיה, ולא הכשלת התהליך, יהיה עליו להתפשר בתביעותיו ולסגת לדרגה זו של הכרה. לכן עוד בנאומו בפני המועצה ליחסי החוץ בניו יורק, ב-8 ביולי 2010, הציג נוסח "מעודן" לתביעה להכרה בישראל כמדינה יהודית, שלפיו "[ישראל תכיר] במדינה הפלסטינית כמדינת הלאום של העם הפלסטיני, והם יכירו בישראל כמדינת הלאום של העם היהודי",²⁶ כלומר לא הכרה ב"מדינה יהודית", אלא הכרה בישראל כ"מדינה ליהודים", נוסח שאינו מכתוב טענות בנוגע לאופייה

האקסקלוסיבי של המדינה, כמדינה לעם אחד בלבד. זהו גם הנוסח שאימץ קלינטון במתווה שלו להסדר הקבע משנת 2000, והנוסח שהציעה ציפי לבני כפשרה במשא ומתן על הצהרת אנאפוליס, אך גם הוא לא התקבל על ידי הפלסטינים.

חלופה נוספת לנוסחת ההכרה, המושתתת על אותו העיקרון, הוצגה בדגם ז'מאט ז'נבה: "הכרה בזכות העם היהודי למדינה ובזכות העם הפלסטיני למדינה מבלי לפגוע בזכויותיהם השוות של אזרחי שני הצדדים". גרסה זו מתקדמת גם היא צעד גדול קדימה, בתביעתה כי הפלסטינים יכירו בעם היהודי כלאום ולא רק כעדה דתית, ולכן כזכאי להגדרה לאומית דה־יורה ולא רק דה־פקטו.

חלופה שלישית: הכרה בקשר של כל צד אל המרחב, בניסוח הדדי: "לעם הפלסטיני, כמו לעם היהודי, יש שורשים היסטוריים ותרבותיים במרחב שבין הירדן לים" (בלי לציין זכות לחלק מסוים מהטריטוריה). ייתכן כי נוסח זה יעורר פחות התנגדות מכיוון שהוא עוסק לא בזכויות לאומיות אלא בתיאור היסטורי־תרבותי־דתי, שאינו סותר את הנרטיב הלאומי של הצדדים.

שלוש הגרסאות שהוצעו נמנעות ממלכודת הגדרת הזכויות הלאומיות של הצדדים כ"סכסוך סכום האפס", כלומר מצב בו מימוש הזכויות של הצד האחד שולל בהכרח את זכויותיו של הצד האחר. למרות זאת, עדיין בראיית הפלסטינים גלום בשלושתן ויתור רב־משמעות על הנרטיב המכונן את מאבקם הלאומי במשך עשורים; ויתור שיתקשו לספק ללא תמורה הולמת.

2. שילוב סוגיית ההכרה במדינה היהודית כסעיף במשא ומתן על הסדר הקבע.

החלופה השנייה למימוש הצורך האידיאולוגי בהכרת הפלסטינים בזכות העם היהודי למדינת ישראל היא בהכללתה כאחד הנושאים על סדר היום למשא ומתן המדיני. משמעותה של חלופה זו היא הקמת ועדה מקצועית אשר תהא אחראית ללמידת הנושא, להגדרת הקווים האדומים בעמדת ישראל בנושא ולשילובה כאחת הוועדות למשא ומתן על נושאי הליבה להסדר הקבע.

לשילוב סוגיית ההכרה ההדדית בזכויות הלאומיות של הצד האחר במולדתו כסעיף במשא ומתן על הסדר הקבע ישנם שלושה יתרונות: ראשית, הוא יאפשר את מיקום ההכרה בזכויות היריב בהקשר הרחב של יישוב הסכסוך וכן יצירת אמון ראשוני בכוונות הצדדים להגיע להסכם שלום, ולכן יפחית את החשדות כי מדובר בתרגיל פוליטי או מדיני לתכליות תועלתניות (הכשלת התהליך או הגבלת ההסכמים על סוגיות הליבה, כמו שנדון לעיל).

שנית, סעיף "ההכרה" במשא ומתן יוכל להיות חלק מחליפין (trade-off) מול נושאי מפתח אחרים, ובכך לספק תמורה שתצדיק ויתור בו. שלישית, המשא ומתן ליישוב סוגיות הליבה יידרש לספק מענים לאינטרסים של שני הצדדים בנוגע לנושאים הקשורים בהכרזה כזו – סופיות הסכסוך, סוגיית

הפליטים וסוגיית הפלסטינים אזרחי ישראל – ובכך יטופלו ההסתיוגויות והחששות בנוגע להשלכותיה המוחשיות הפוטנציאליות של ההכרזה הסמלית על טיבם של ההסכמים על הסוגיות המוחשיות. ייתכן כי אפשר אפילו לשקול "עסקת חליפין" בין התגמשות ישראל בעניין תביעה להכרה ובין "רווחים" באינטרסים המרכזיים הקשורים בה. למשל, ויתור על תביעת ההכרה של ישראל, בתמורה לויתור מצד הפלסטינים על התביעה למימוש זכות השיבה. מכאן נראה כי בחירה בחלופה זו, כלומר שילוב המשא ומתן על הכרה סמלית באופי הלאומי של המדינות (וניסוחה המדויק) כסעיף ליבה בשיחות על הסכם הקבע, תקל את השגת היעדים המוגדרים בתביעה ואת הסכמת הצדדים בנוגע אליה. עם זאת, אם תיבחר חלופה זו, יהיה על ממשלת ישראל לתת את הדעת כי היא פותחת כאן רובד חדש לגמרי של משא ומתן – על ערכים, זהויות צדק ועוולות – אשר עשוי לאלץ אותה להתמודד עם תביעות מקבילות מן הצד הפלסטיני, המאתגרות את עצם הלגיטימציה לקיומה של ישראל ואופן הקמתה; רובד אשר בוודאי ישליך גם על טבעו של ההסדר שיתקבל בנוגע לסוגיות הליבה המוחשיות. מחיר זה מחייב חשיבה מחודשת של ממשלת ישראל על חשיבות ההתעקשות על הכללת סוגיה זו כרכיב בתהליך. רבים מן העוסקים בפרקטיקות ליישוב סכסוכים בינלאומיים מצדדים בטענה כי רק לאחר חתימה על הסכמי שלום רשמיים המיישבים את נושאי המחלוקת המרכזיים עשוי להיווצר בסיס אמון מספק בין הצדדים לסכסוך כדי לאפשר צעדים של התפייסות, ובהם ראשיתה של הכרה הדדית בנרטיבים ההיסטוריים העומדים בבסיס הסכסוך. ייתכן כי הצעד החכם ביותר מבחינת ממשלת ישראל, כדי להשיג את היעדים האידיאולוגיים הגלומים בתביעה להכרה בצביונה היהודי של ישראל, יהיה לדחות את הדיון בסוגיה זו לשלב ההתפייסות, שיוגדר כשלב המחייב הבא לאחר חתימה על הסכם הקבע המדיני. כך או כך, יש לצפות כי לסוגיה זו יהיה תפקיד ראשי על בימת התהליך המדיני בשנים הבאות.

הערות

- 1 המחברת מבקשת להודות לשלמה ברום ויהודה בן-מאיר על הערותיהם המועילות על גרסאות מוקדמות של המאמר.
- 2 אמנם את פריצת הדרך הרשמית הראשונה ראוי לייחס לתהליך אוסלו, בשנות התשעים של המאה העשרים, אז התחייבה ישראל להביא את כל סוגיות המחלוקת לשולחן הדיונים על הסדר הקבע, אולם בשלב זה, גם בשל המהפך ההיסטורי כביכול, שללה בכל זאת מסגרת השיח הציבורי כל דיון אמיתי על עתידן של סוגיות הליבה, והדבר ניכר גם בהצהרות המדינאיים. כך לדוגמה דברי ראש הממשלה רבין לפני הכנסת לאחר חתימתו על הסכם העקרונות בווינגטון: "אין חילוקי דעות בבית הזה בדבר נצחיותה של ירושלים כבירת ישראל. ירושלים השלמה והמאוחדת אינה עומדת למיקוח, הייתה

- ותהא לעולמי-עד בירתו של עם ישראל בריבונות ישראל" (דברי הכנסת, 21–23 בספטמבר 1993). יתרה מכך, אפילו מנחם בגין הצהיר בכנסת ב-1977 כי יהיה מוכן לדון על "הכול", ובכלל זה סוגיית ירושלים, אבל גם אז סייג אמירה זו בטענה כי הוא נכון לדבר, אך שולל מכול וכול כל חלוקה של הריבונות על העיר בפועל.
- 3 "Please do not put on a sad face and tell the world it failed. Please say we broke down taboos, dealt with the heart of the matter and will continue". Quoted in Sontag, Deborah, "Quest for Middle East Peace: How and Why it Failed", *New York Times*, July 26 2001.
- 4 מסמך ז'נבה מתבסס במידה רבה על עקרונות ששרטטו בחשאי ובאופן בלתי רשמי יוסי ביילין ואבו מאזן עוד ב-1995.
- 5 Ben Meir, Yehuda, and Shaked, Dafna. *The people speak: Israeli public opinion on national security 2005-2007*. Memorandum No. 90, Tel Aviv: Institute for National Security Studies, 2007, pp. 56-57; Yehuda Ben Meir and Olena Bagno-Moldavsky, *The people speak: Vax Populi: Trends in Israeli public opinion on national security 2004-2009*, Memorandum No. 106. Tel Aviv: Institute for National Security Studies, 2010, (forthcoming).
- 6 נתניהו בברכת ראש הממשלה לערב ראש השנה תשע"א – יום שלישי כ"ח באלול תש"ע – אתר משרד ראש הממשלה
<http://www.pm.gov.il/PMO/Communication/Spokesman/2010/09/spokeroshashana070910.htm>
- 7 תביעה זו הוזכרה למשל גם בקשר לתיקון שהוצע לחוק האזרחות ביולי 2010, שלפיו יידרש המבקש להתאזרח בישראל להצהיר אמונים לא רק כ"אזרח נאמן למדינת ישראל" (כנהוג בחוק מאז 1952) אלא גם כאזרח נאמן לישראל "המדינה היהודית והדמוקרטית". לעיון בנוסח המלא של ההצעה: <http://go.ynet.co.il/pic/news/150710/377s.pdf> ראו בפרט את סעיף 4.
- 8 אלדר עקיבא, "ארה"ב לישראל: משא ומתן בלי תנאים מוקדמים", **הארץ**, 19 באפריל 2010.
- 9 "ישראל, הסכסוך והשלום: תשובות לשאלות נפוצות", אתר משרד החוץ של מדינת ישראל, עודכן ב-30 בדצמבר 2009.
http://www.mfa.gov.il/MFAHeb/Israel_Policy/Israel_the_Conflict_and_Peace_Answers_to_frequently_asked_questions.htm#Recognition
- 10 מתוך חוזה השלום בין מדינת ישראל ובין הממלכה הערבית המצרית, 25 באפריל 1979, סעיף 3, ומתוך חוזה השלום בין מדינת ישראל ובין הממלכה הירדנית ההאשמית, 26 באוקטובר 1994, סעיף 2 (הנוסח בשני החוזים זהה): "הצדדים [...] מכירים, כל אחד, בריבונותו, שלמותו הטריטוריאלית ועצמאותו המדינית של זולתו, ויכבדו אותן [...] מכירים כל אחד בזכות זולתו לחיות בשלום בגבולות בטוחים ומוכרים, ויכבדו זכות זו".
- 11 במכתבי ההכרה ההדדית שהחליפו רבין וערפאת לקראת החתימה על הסכם העקרונות בווינגטון ב-1993 הכירה ישראל באש"ף כנציגו הלגיטימי של העם הפלסטיני, ואש"ף הכיר בזכותה של ישראל להתקיים בשלום ובביטחון.
- 12 סעיף 6 ב"מסמך הנוסח המלא של הערות ישראל למפת הדרכים" שהוגש לממשל האמריקני ב-25 במאי, 2003: "הדגשת זכותה של ישראל להתקיים כמדינה יהודית אליה תיאסר שיבת פליטים פלשתינים, כולל הצהרה פלשתינית בדבר ויתור על זכות השיבה". הנוסח המלא של המסמך מתוך אתר הכנסת. <http://www.knesset.gov.il/process/docs/>

- roadmap_response.htm
- 13 מצוטט על ידי אלוף בן, "ברק אובמה עם האזרחים הערבים: זכויות לכל הישראלים", **הארץ**, 8 ביוני 2010.
- 14 דווח על ידי סוכנות רויטרס ב־16 באפריל 2009, מצוטט בדו"ח מרכז המידע למודיעין ולטרור 'המרכז למורשת המודיעין', "מחלוקת מהותית בנושא תפיסת שתי מדינות לשני עמים: סוגיית סירובם של הפלסטינים להכיר במדינת ישראל כמדינת לאום בעלת אופי יהודי צפה ועלתה עתה מחדש, כפי שאירע בעת מפגש אנאפוליס", 19 באפריל 2009, http://www.terrorism-info.org.il/malam_multimedia/Hebrew/heb_n/html/ipc_024.htm
- 15 I. William Zartman and Victor Kremenyuk. (eds.), *Peace versus justice: negotiating forward- and backward-looking outcomes*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield, 2005.
- 16 ציפי חוטובלי, כינוס בנושא: "אלטרנטיבות לתפיסת שתי המדינות", משכן הכנסת, 25 במאי 2009.
- 17 שם.
- 18 שם.
- 19 Atran, Scott & Axelrod, Robert, "Reframing Sacred Values", *Negotiation Journal* Vol. 24, no.3 (2008), pp. 221-246.
- 20 לנוסח המלא של "הצעת חוק יישום 'תרבות של שלום' כבסיס למשא ומתן במסגרת תהליך השלום עם הפלסטינים וארצות ערב, התש"ע-2010" מתוך אתר הכנסת: www.knesset.gov.il/privatelaw/data/18/2596.rtf
- 21 יתרה מכך, יש הטוענים לסיבה נוספת להעלאת הנושא על שולחן המשא ומתן, אשר נובעת מן הדינמיקה של המשא ומתן שהתפתחה: בתגובה להצעות המהפכניות של ברק באשר לפשרה בירושלים בקמפ דייוויד 2000 החלה המשלחת הפלסטינית במסע תעמולה השולל את זכויותיו של העם היהודי בירושלים מיסודם, וטוען כי לעם היהודי אין קשר היסטורידתי לעיר. כך סיכם אבו מאזן את הוועידה בריאיון שנתן ימים אחדים לאחר תומה: "הם טוענים שלפני אלפיים שנה היה להם שם מקום קדוש. אני מפקפק בעובדה זו" – אבו מאזן בסיכום לוועידת קמפ דייוויד, **כל אל ערב**, 8 באוגוסט 2000; מצוטט בתוך: מנחם קליין, **שוברים טאבו: המגעים להסכם הקבע בירושלים – 1994-2001**, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 2001, עמ' 51; ודניס רוס סיכם את תרומת הצד הפלסטיני לוועידה כך: "הרעיון החדש היחיד שערפאת העלה בקמפ דייוויד היה כי בית המקדש לא היה בירושלים אלא בשכם". ציטוט מתוך: שלמה בן-עמי, **חזית ללא עורף, מסע אל גבולות תהליך השלום**, ידיעות אחרונות, ספרי חמד, תל אביב 2004, עמ' 210. ייתכן כי הצורך בתביעת הכרה בזכויות העם היהודי בישראל עוד בתהליך המשא ומתן עלה גם בעקבות התפתחות זו.
- 22 Herbert C. Kelman, "Acknowledging the Other's Nationhood: How to Create a Momentum for the Israeli-Palestinian Negotiations", *Journal of Palestine Studies*, Vol. 22, no. 1, (1992), pp. 18-38.
- 23 הצהרת העקרונות בדבר הסדרי ביניים של ממשל עצמי עם אש"ף, 13 בספטמבר 1993. המסמך המלא בתוך אתר הכנסת: http://www.knesset.gov.il/process/asp/event_frame.asp?id=37
- 24 Annapolis Conference 27/11/2007-28/11/2007 "...In furtherance of the goal of two

states, Israel and Palestine, living side by side in peace and security, we agree to immediately launch good-faith bilateral negotiations in order to conclude a peace treaty..."

http://www.knesset.gov.il/process/asp/event_frame.asp?id=61

25 רביד ברק, "ראש הממשלה, בנימין נתניהו: הכרה פלסטינית במדינה יהודית היא הבסיס לשלום", **הארץ**, 12 בספטמבר 2010.

26 להבדיל מתביעות קודמות אשר ממשלתו דרשה בהן הכרה מפורשת באופייה היהודי של ישראל. למשל: התבטאותו בפגישתו עם שליח נשיא ארצות הברית למזרח התיכון ג'ורג' מיטשל כי על הרשות הפלסטינית להכיר בישראל כמדינה יהודית לפני שיתקיים דיון בפתרון שתי המדינות (רשת ב', גלי צה"ל, 17 באפריל 2009) וכן התבטאות שר החוץ אביגדור ליברמן בפגישתו עם מיטשל (16 באפריל 2009): "ישראל מצפה להתחייבות חד-משמעית של הקהילה הבינלאומית לא רק לנושאי בטחון אלא גם לישראל כמדינה יהודית ומדינת העם היהודי" (אתר משרד החוץ). שני הציטוטים לקוחים מתוך הדו"ח "מחלוקת מהותית סביב תפיסת שתי מדינות לשני עמים: סוגיית סירובם של הפלסטינים להכיר במדינת ישראל כמדינת לאום בעלת אופי יהודי צפה ועלתה עתה מחדש, כפי שאירע בעת מפגש אנאפוליס", מרכז המידע למודיעין ולטרור, המרכז למורשת המודיעין, 19 באפריל 2009.

http://www.terrorism-info.org.il/malam_multimedia/Hebrew/heb_n/html/ipc_024.htm